

УДК323.2 (430.1)

**ДОСВІД ФРН У ВИРШЕННІ ЗАВДАНЬ ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА****Олександр Романюк**

*Харківська державна академія культури,
факультет управління та бізнесу, кафедра філософії та політології
Бурсацький узвіз, 4, 61057, Харків, Україна
e-mail: olexromanyuk@ukr.net*

Узагальнено досвід розв'язання завдань демократичної трансформації посттоталітарного суспільства Західної Німеччини після Другої світової війни. Акцентовано на таких його аспектах – забороні діяльності деструктивних партій, ухваленні надзвичайного законодавства створенні системи політичної освіти населення. Проаналізована необхідність використання цього досвіду в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

Ключові слова: демократична трансформація, посттоталітаризм, обороноздатна демократія, надзвичайне законодавство, політична освіта, Федеративна Республіка Німеччини.

Крах комуністичних режимів, на межі 80–90-х років ХХ ст. і початок посткомуністичних трансформацій зумовили кризу транзитології – напряму політичної науки, яка досліджує переходи до демократії. В умовах посткомунізму багато положень транзитологічної парадигми виявилися непрацюючими. Осмислюючи причини кризи, фахівці дійшли висновку: одна з головних її причин полягає в тім, що транзитологічну парадигму було розроблено на основі узагальнення досвіду переходів до демократії від авторитарних режимів (переважно країн Південної Європи та Латинської Америки), а посткомуністичні трансформації здійснюються від тоталітарних (з різним ступенем їхньої саморуйнації)[2, с. 30–35]. У цьому контексті великий інтерес для оновлення транзитологічної парадигми становить досвід Західної Німеччини, яка після Другої світової війни успішно пододала шлях від тоталітаризму до демократії. На жаль, цей досвід ще недостатньо осмислений у транзитологічних студіях. Хоча він має велику специфіку (перехід відбувався від правої форми тоталітаризму й на початку в умовах окупації країни західними демократіями), однак містить багато цінного, що може бути використано в процесі посткомуністичних трансформацій, у тому числі й в Україні. Визначення складових успіху демократичної трансформації ФРН, котрі мають значення для сучасного розвитку України, й і є головним завданням нашої статті.

Заборона деструктивних партій. У політичній науці поширена думка, що демократії не повинні заборонятися створення та діяльність політичних партій. З позиції Ш. Деббаша й Ж.-М. Понтъє, ліберальну демократію важко сумістити з заборонаю політичних партій, навіть тоді, коли йдеться про тоталітарні партії [6, с. 317]. Однак у процесі суспільно-політичної трансформації у ФРН двічі заборонялася політичні партії, діяльність котрих загрожувала демократії. Необхідність заборони спричинила тяжке соціально-економічне становище країни в післявоєнний період, воєнну загрозу боку СРСР та ментальні нашарування попередньої, тоталітарної доби, що намагалися використати і праві, й ліві радикальні сили для повалення демократичного ладу.

Правий фланг боротьби проти демократії уособлювала неонацистська Соціалістична імперська партія Німеччини (*CIRN*), створена у жовтні 1949 р. Вона не визнавала ФРН і вимагала відновлення Німецької імперії, законним президентом якої оголошувала Карла Дьоніца (його призначив на цю посаду Гітлер; за присудом Нюрнберзького трибуналу; Дьоніц відбував десятирічне ув'язнення), і повернення «східних земель», котрі відійшли від Німеччини за рішенням Потсдамської конференції, «захисту честі німецьких солдат», заперечувала Холокост [9]. Лівий фланг посіла Комуністична партія Німеччини (КПН), діяльність якої в Західній Німеччині було відновлено в квітні 1948 р. Вона виступала за об'єднання Німеччини на соціалістичній основі й націоналізацію великої промисловості, проти створення бундесверу та вступу ФРН до НАТО, вимагала виводу окупаційних військ, підтримувала тісні контакти з комуністичним режимом НДР, закликала трудящих до класової боротьби та «революційного повалення режиму Аденауера». Спільними позиціями СПН та КПН були: оголошення ФРН маріонетковою державою; антикапіталістична й антизахідна (зокрема антиамериканська) риторика; дії зі дестабілізації демократичного ладу. До речі, в умовах «холодної війни» Радянський Союз таємно підтримував і КПН, і СПН. Дослідник Мартін А. Лі зазначає, що СПН ніколи відкрито не критикувала Радянський Союз, оскільки той фінансував її діяльність [10, с. 50]. Труднощі післявоєнного часу сприяли поширенню впливу цих партій серед населення. Їхні лави налічували десятки тисяч людей. На виборах до бундестагу, котрі відбулися у серпні 1949 р., КПН отримала 1361706 голосів (5,7 %) і 15 місць. СНП у 1951 р. на виборах до ландтагу землі Нижня Саксонія одержала 11,0 % голосів і 16 місць, на виборах до ландтагу землі Бремен – 7,7 % голосів і 8 місць.

Загроза демократичному розвитку, яку спричиняла діяльність радикальних партій, змусила владу ФРН діяти рішуче. У листопаді 1951 р. Федеральний уряд, вживши превентивні заходи з обмеження діяльності КПН та СПН, подав до Федерального конституційного суду позов про їхню заборони. Підставою для позову була ст. 21 Основного Закону ФРН, що оголошує протиконституційними партії, які «за цілями або поведінкою прибічників намагаються причинити шкоду основам демократичного ладу чи усунути його або піддати загрози існування Федеративної Республіки Німеччини» [1, с. 114]. Рішення стосовно СПН було прийнято швидко. Так, 23 жовтня 1952 р. Федеральний конституційний суд заборонив діяльність СПН [6]. Що стосується КПН, то, незважаючи на те, що урядовий позов про її заборону був поданий на три дні раніше, ніж позов про заборону СПН, судовий процес над нею розпочався тільки в листопаді 1954 р. Початку судового процесу тривалий час заважав імідж КПН як антифашистської партії, котра зробила вагомий внесок у боротьбу проти нацизму. Крім цього, у післявоєнній Європі ще не було жодного прецеденту заборони комуністичних партій. Однак, попри те, що напередодні ухвалення рішення партія скасувала гасло «революційного повалення уряду Аденауера», 17 серпня 1956 р. Федеральний конституційний суд заборонив діяльність КПН. Рішення конституційного суду також забороняли діяльність афільюваних до СНП та КПН організацій й створення спадкоємців цих партій. Були скасовані всі їхні депутатські мандати та заарештовані партійні активи [5].

Усунення з легального поля політичної системи деструктивних до розбудови демократії партій дало змогу стабілізувати державні інститути, що сприяло подальшому розвитку процесу демократичної трансформації західнонімецького суспільства.

Надзвичайне законодавство. Наддискусійнішою проблемою в осмисленні історії ФРН є «надзвичайне законодавство», під яким розуміється низка законів та урядових постанов, спрямованих на захист держави. Хоча надзвичайне законодавство зазнало великої критики за нібито «антидемократичність», але необхідно враховувати, що воно було прийняте в надто складних зовнішніх та внутрішніх умовах розвитку країни.

Після утворення ФРН опинилася на вістрі «холодної війни». На території сусідньої НДР було зосереджено найпотужніше оперативно-стратегічне об'єднання Збройних сил СРСР (Група радянських військ у Німеччині), здатна нанести «кінджальний танковий удар НАТО й прошири Західну Європу до Ла-Маншу». Під час «берлінських криз» над ФРН нависала безпосередня загроза військового вторгнення. Усередині країни в 60-70-х роках значно активізувалися крайні праві, зокрема, крайні ліві організації. Найнебезпечнішою з них виявилася «Фракція Червоної армії» яка проголосила нещадний терор правовій державі, вбачаючи у ньому засіб побудови «справедливого суспільства». Діяльність антидержавних сил підтримували спецслужби СРСР (КДБ) і НДР (Штазі), котрі засилали до ФРН та впроваджували до державного апарату агентуру. Зовнішня й внутрішня загрози змушували демократичну державу шукати шляхи самозахисту, що й зумовило впровадження надзвичайного законодавства.

Бундестаг 30 травня 1968 р. ухвалив «Закон про доповнення Основного закону» [13], невдовзі доповнений низкою «простих» надзвичайних законів. Надзвичайні закони передбачали, що у випадку «виникнення війни» або іншого «особливого стану» вся повнота влади переходить до Загального комітету, який складається з 22 депутатів бундестагу та його 11 депутатів (провідних членів уряду, лідерів найбільших політичних партій і представників федеральних земель). Загальний комітет перебирав на себе всі повноваження бундестагу та бундесрату, крім внесення змін до Основного закону. Повноваження ландтагів і урядів земель також тимчасово припинялися. Поліція отримувала додаткові повноваження зі захисту конституційного ладу. Федеральний уряд одержував право використовувати збройні сили на підтримку поліції та федеральної прикордонної охорони для захисту військових об'єктів і для боротьби з організованими й озброєними заколотниками. Обмежувалася тайна листування, поштового, телеграфного, телефонного зв'язку та вільного пересування громадян. Підірвні елементи підлягали превентивному арешту й утримування в таборах тимчасового ув'язнення. За необхідності уряду надавалися повноваження для мобілізації населення на громадські роботи і регулювання в цьому зв'язку трудових відносин. Упроваджувалася заборона на страйки. Хоча ці закони на практиці не були використані, але вони створювали умови для ефективного керівництва країною в умовах можливої війни чи великомасштабних заворушень.

Разом з ухваленням цих законів були вжиті заходи з забезпечення проникнення в державний апарат підривних елементів. Нарада урядів федеральних земель та федерального канцлера 28 січня 1972 р. прийняла Постанову «Принципи з питання про антиконституційні елементи у сфері суспільної служби», яка вимагала від державних та муніципальних службовців дотримання конституційних ідеалів вільного демократичного суспільства й Основного закону. Нею оголошувалося, що членство в «антиконституційних організаціях» позбавляє громадян права на державну та муніципальну службу [8]. Відповідно до цієї Постанови державні й муніципальні службовці та кандидати на суспільну службу мали пройти перевірку на лояльність у Федеральному відомстві з охорони Конституції. За час дії цієї Постанови перевірку на

лояльність пройшли 1,4 млн людей, із котрих приблизно лише 1100 було відмовлено у суспільній службі [11]. Хоча практику «заборони на професії» жорстко критикували у політологічній і юридичній літературі, але вона була спричинена реальною загрозою. Агенти спецслужб комуністичних держав проникали до верхніх шаблів державного апарату. В різний час втекли до НДР керівник Федеральної служби охорони конституції О. Йон та Г. Й. Тігге, що опікував у цьому відомстві контррозвідку проти НДР. У квітні 1974 р. був викритий як агент Штазі та заарештований особливий референт канцлера В. Брандта Г. Гійом. Неординарність ситуації вимагала рішучих заходів, спрямованих на захист демократичної держави.

Політична освіта населення. У процесі демократичної трансформації влада ФРН одночасно зі заборонаю деструктивних партій та ухваленням надзвичайного законодавства велику увагу приділила проблемі демократизації політичної культури суспільства, активно використовуючи для цього політичну освіту.

У Західній Німеччині 1952 р. створено Федеральне відомство з політичної освіти, головними завданнями якого стали денацифікація та демократизація свідомості населення. Державна служба політичної освіти тісно співпрацювала з приватними фондами та просвітницькими організаціями, котрі приділяли увагу проблемам демократичного виховання, досліджували суспільні настрої, намагаючись запобігти поширенню екстремістських тенденцій.

Було докорінно переглянуто всі навчальні програми й посібники зі соціальних наук. З метою формування демократичної культури нової генерації громадян у класичних гімназіях введено навчальний курс політології. Викладачів, погляди яких суперечили демократичним орієнтаціям суспільного розвитку, звільнювали в процесі денацифікації та наступної боротьби з радикальними елементами. Масово публікувалося літератури, що пропагувала демократичні цінності. На радіо й телебаченні засновували спеціальні програми з політичної освіти [3].

До роботи з демократичної освіти населення активно залучилися політичні партії. У 1947 р. Соціал-Демократична партія Німеччини відновила діяльність Фонду Фрідріха Еберта. Його основним завданням стало сприяння політичній та суспільній освіті громадян у дусі демократії та плюралізму. У 1956 р. Християнсько-демократичний союз заснував «Товариство для християнсько-демократичної просвітницької роботи», що 1964 р. перетворено на Фонд Конрада Аденауера. У 1958 р. з метою поширення ліберально-демократичних цінностей було створено Фонд Фрідріха Науманна.

На думку Дж. Робертса, у жодній з країн Західної Європи не приділялося стільки уваги політичній освіті, як у ФРН [12, с. 547]. Внаслідок вжитих владою ФРН заходів, порівняно стислого часу відбулися суттєві зміни в політичній свідомості населення Західної Німеччини. Так, С. Гантінгтон зауважує: на початку 50-х років ХХ ст. більше третини західних німців заявляли, що підтримали би спробу нової нацистської партії захопити владу або поставилися до неї байдуже. У 1953 р. лише 50 % західнонімецького суспільства вважало демократію найкращою формою врядування для Німеччини; 1972 р. кількість прихильників демократії збільшилося до 90 % [4, с. 284].

Досвід демократичної трансформації ФРН унаочнює, що демократії (зокрема транзитивні) мають бути *обороноздатними*. Подолання перешкод на шляху до вільного демократичного суспільства нерідко потребує впровадження певних обмежень політичної свободи. Відмінності таких обмежень за демократичних режимів від фактичного заперечення політичної свободи автократіями полягають у причинах їхнього застосування, характері й наслідках. Транзитивні демократії *вимушені* застосовувати

обмеження внаслідок *реальних загроз* демократичному розвитку, такі обмеження мають тимчасовий (*карантинний*) характер, спрямовані *проти антидемократичних сил*, сприяють просуванню суспільства демократичним шляхом. Західні демократії, потребуючи від транзитивних суспільств негайного втілення сучасних демократичних стандартів, забувають, що вони самі прямували до цих стандартів упродовж десятиків років, поступово змінюючи суспільно-політичні відносини та політичну культуру.

Водночас досвід ФРН засвідчує, що у процесі демократичної трансформації велика увага має приділятися роботі з *цілеспрямованого* перетворення політичної культури. Стабілізація демократичного правління на кінцевому підсумку залежить від поширення в суспільстві демократичної культури. Саме органічне сполучення захисних заходів зі системною роботою з демократичної освіти допомогло ФРН у стислий термін перейти від тоталітарного минулого до ліберальної демократії.

Сучасна ситуація в Україні багато в чому нагадує ситуацію в повоєнній Західній Німеччині. Україна також є транзитивною демократією, яка долає нелегкий шлях від тоталітарного минулого. Загроза великомасштабної війни з Росією для України сьогодні навіть значно більша, ніж була загроза війни з СРСР для ФРН. У політичній системі України також наразі діють деструктивні, антидержавницькі партії. В органах місцевого самоврядування і на державній службі працюють чимало людей, погляди котрих суперечать конституційним орієнтаціям на розбудову вільного демократичного суспільства та суверенної національної держави. Демократична культура ще не стала домінуючим сегментом політичної культури українського суспільства. Тому досвід трансформації ФРН має для нашої держави величезне значення й повинно бути використане з урахування специфіки національної ситуації для подальшого розвитку демократичного процесу.

Список використаної літератури

1. Основной закон Федеративной Республики Германии (29 мая 1949 г.) // Конституции зарубежных стран : сборник / сост. В. Н. Дубровин. – М. :Юрлитинформ, 2000. – С. 109-146.
2. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій / О. І. Романюк. – Х. : ХДАК, 2011. – 376 с.
3. Смирнов Д. А. Опыт демократического воспитания в странах Европы (на примере политического образования в ФРГ) [Електронний ресурс] / Д. А. Смирнов. – Режим доступу: <http://rusgermhst.narod.ru/RusRaboti/RusSmirnov/Smirnovreportrus-2-01.htm>
4. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – 386 с.
5. BVerfGE 5, 85 – KPD-Verbot [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv005085.html>
6. Debbasch Ch. Introduction à la politique / Ch. Debbasch, J.-M. Pontier. – Paris : Dalloz, 1982. – 472 p.
7. BVerfGE 5, 85 – KPD – Verbot [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv005085.html>
8. Grundsätze zur Frage der verfassungsfreundlichen Kräfte im öffentlichen Dienst [Електронний ресурс] // (Beschluss der Regierungschefs der Bundesländer und des Bundeskanzlers Willy Brandt 1972 Vom 28. Januar) – Режим доступу: <http://www.berufsverbote.de/index.php/der-radikalenerlass.html>

9. Hansen, H. Die Sozialistische Reichspartei (SRP). Aufstieg und Scheitern einer rechtsextremen Partei / H. Hansen // Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. – Düsseldorf : Droste Verlag, 2007. – Bd. 148 – 317 s.
10. Lee M. A. The Beast Reawakens / M. A. Lee. – Boston : Little, Brown and Co., 1997. – 546 p.5.
11. Mai 2006 – Vor 30 Jahren: Neue Richtlinien zum Radikalenerlass: Berufsverbot für linke Gesinnung [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www1.wdr.de/themen/archiv/stichtag/stichtag1570.html>
12. Roberts J. R. Political Educations in Germany / J. R. Roberts // Parliamentary Affairs. – 2002. – Vol. 55. – № 3. – P. 556–568.
13. Siebzehntes Ergänzung des Grundgesetzes // [«Notstandsgesetze»] [Электронный ресурс]. – Gesetz zur Vom 24. Juni 1968. – Режим доступа: <http://www.documentarchiv.de/brd/1968/grundgesetznotstandsgesetze.html>

ОПЫТ ФРГ В РЕШЕНИИ ЗАДАЧ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ПОСТТОТАЛИТАРНОГО ОБЩЕСТВА

Александр Романюк

*Харьковская государственная академия культуры,
факультет управления и бизнеса, кафедра философии и политологии
Бурсацкий спуск, 4, 61057, Харьков Украина
e-mail: olexromanuk@ukr.net*

Обобщается опыт решения задач демократической трансформации посттоталитарного общества Западной Германии после Второй мировой войны. Акцентируется на его аспектах – запрещении деятельности деструктивных партий, принятии чрезвычайного законодательства и создании системы политического образования населения. Анализируется необходимость использования этого опыта в современных условиях развития украинского общества.

Ключевые слова: демократическая трансформация, посттоталитаризм, обороноспособная демократия, чрезвычайное законодательство, политическое образование, Федеративная Республика Германии.

**WEST GERMAN EXPERIENCE IN THE PROBLEM SOLVING
OF DEMOCRATIC TRANSFORMATION
OF POSTTOTALITARIAN SOCIETY**

Oleksandr Romanyuk

*Kharkiv State Academy of Culture,
Institute of Management and Business, Department of Philosophy and Political Science
Bursatsky ds,4, 61057, Kharkiv, Ukraine
olexromanyuk@ukr.net*

This article summarizes the experience of solving problems of democratic transformation posttotalitarian society of West Germany after World War II. The attention is focused on such aspects of it as a prohibition of destructive parties, adoption of emergency law and establishing a political education system of the population. The author emphasizes the necessity to use this experience in modern conditions of Ukrainian society development.

Keywords: democratic transformation posttotalitarianism, defensive democracy, emergency law, political education, the Federal Republic of Germany.